

Na margo výzkumu žánru deníku ve slovanském prostředí

Lenka Paučová (Brno)

Abstrakt

Deník je v současnosti oblíbeným žánrem spisovatelů i ne-spisovatelů, svědčí o tom vznik množství deníků publikovaných zejména ve druhé polovině 20. a na počátku 21. století. Z perspektivy literární vědy však žánr deníku patří k těm méně oblíbeným, nevzniká o něm tolik sekundární literatury, jako například o románu nebo povídce. Předkládaný příspěvek se zabývá žánrem deníku z hlediska terminologie, jeho místa v systematice autobiografických žánrů. Na příkladě *Deníku spisovatele* F. M. Dostojevského a *Pod jařmem* M. Bulgakova se blíže zaměřuje na žánrový typ spisovatelského deníku a jeho specifikum v kontextu slovanských literatur.

Klíčová slova

autobiografie; žánr a žánrový typ; deník; spisovatelský deník; Dostojevskij; Bulgakov

Abstract

On the Research of Genre of a Diary in the Slavonic Environment

A lot of diaries published in the second half of 20th century and at the beginning of 21st century witnesses about the fact that nowadays, diary is considered to be one of popular genres by writers as well non-writers. From the perspective of literary criticism, diary belongs to less popular genres, because in the recent past about this genre has not been created a lot of secondary literature in comparison with other genres, for example a novel or short story etc. The paper deals with the genre of a diary from the point of terminology, its placement in the systematics of the autobiographical genres. On the example of Dostoyevsky's *Diary of a writer* and Bulgakov's *Under the oppression*, the author focuses on the genre type called diary of a writer and its specific features in the context of Slavonic literatures.

Key words

autobiography; genre and genre type; diary; diary of a writer; Dostoyevsky; Bulgakov

Studie vznikla v rámci projektu *Generační konflikt a jeho odraz ve slovanských literaturách, jazycích a kulturách* číslo MUNI/A/0959/2015 podpořeného z prostředků účelové podpory na specifický vysokoškolský výzkum v roce 2016.

Na úvod

Autobiografické žánry zaujímají mezi literárními žánry zvláštní místo, většina z nich se nachází na pomezí; na pomezí beletrie a dokumentární literatury, fikce a nefikce. Svým charakterem tak vytváří skupinu tzv. pomezních žánrů, k níž patří především triáda: deník, memoáry a dopis. Převládající umělecké prvky, obraznost, lyrizace, expresivnost či emocionalita výrazu posouvají uvedené žánry víc k beletrii, když se však jejich dominantou stanou publicistické prvky, dokumentárnost, kontext doby, tyto atributy je přibližují k věcné literatuře.

V souvislosti se vznikem autobiografických žánrů vyslovil ruský literární vědec a dostojevskolog Boris Bursov¹ zajímavou myšlenku: „*Neobyčejný člověk má zřejmě vždy potřebu vyprávět o sobě, neboť cítí svůj význam. Tak vzniká autobiografický žánr.*“² Vznik autobiografických žánrů Bursov ztotožnil s potřebou výjimečných lidí zanechat po sobě památku, která by se stala svědkem o jejich životě. Uvědomení si svého významu způsobí, že si spisovatelé, filosofové, myslitelé, vědci začnou psát deník, zapisovat své vzpomínky, nebo uchovávat korespondenci. Z pohledu dneška však musíme konstatovat, že napsat deník, resp. vydat své vzpomínky, může již téměř každý³ a nemusí být přítom ani spisovatelem, tím se ve srovnání například s 19. stoletím hodnota tvůrčí činnosti bohužel snížila.

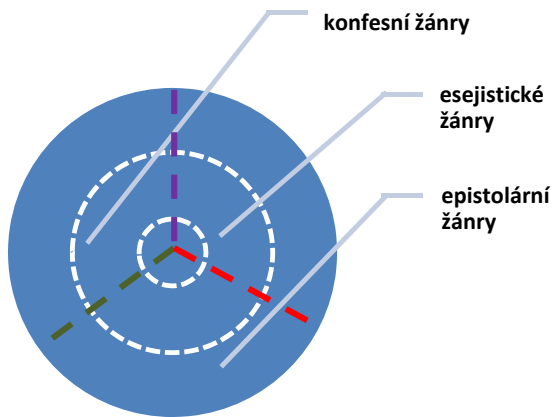
V příspěvku se budeme věnovat prvnímu z triády uvedených autobiografických žánrů – žánru deníku. Bude nás zajímat, jaké místo zaujímá deník a jeho žánrový typ spisovatelský deník v systematické autobiografických žánrů, poukážeme na společná a rozdílná místa v oblasti literárněvědní terminologii. Zaměříme se na Dostojevského dílo *Deník spisovatele* jako na příklad spisovatelského deníku *par excellence*, přičemž uvedeme další souvislosti, typologické i kontaktové, s deníky spisovatelů ve slovanských literaturách.

Systematika autobiografických žánrů

Autobiografické žánry vytvářejí složitý systém, slovy Hany Voisine-Jechové „*je prakticky nemožné definovat všechny typy autobiografického vyjádření*“⁴, můžeme však na ně nahlížet na základě míry stylizace.

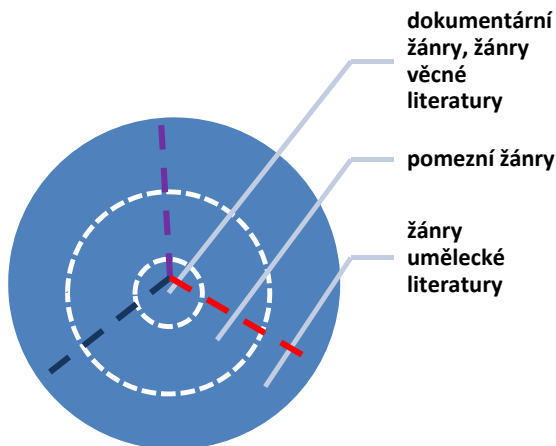
- 1 V roce 1974 vyšla monografie Borise Bursova (1905–1997) s názvem *Ličnost Dostojevskogo* (čes. Dostojevskij a jeho svět, 1978), v níž se autor věnoval charakteru ruského spisovatele. Bursov definoval hlavní rysy charakteru F. M. Dostojevského, již se odrážejí v jeho tvorbě, například ambivalenci v oblasti citů – na jedné straně štědrost, víra v člověka, na straně druhé podezřívavost.
- 2 BURSOV, Boris: *Dostojevskij a jeho svět*. Praha: Odeon, 1978, s. 11.
- 3 Pro zajímavost uvádíme např.: MICHELIS de, Camila: *Tajný deník. Otevřená zpověď luxusní prostitutky*. XYZ, 2011; NACHTIGALLOVÁ, Lucie: *Deník fejsbukové matky*. Omega, 2016; táže: *Deník fejsbukové matky pokračuje*. Omega, 2017 a další.
- 4 VOISINE-JECHOVÁ, Hana: *Proměny autobiografických žánrů. Mezi deníkem, esejem a narativní fikcí*. In: PAVERA, Libor et al: *Žánrové metamorfózy v středoevropském kontextu*. Praha: Verbum, 2015, s. 30.

Obrázek 1: Systematika autobiografických žánrů

V uvedeném schématu jsme kruh, jenž představuje systematiku autobiografických žánrů, rozdělili na tři části: v rámci autobiografických žánrů jsme tímto způsobem rozlišili symbolickou triádu, tři skupiny žánrů: konfesní, esejistické a epistolární. Hranice mezi nimi jsou otevřeny, protože se tyto skupiny žánrů vzájemně přestupují. V schématu jsme je naznačili přerušovanou čarou.

Obrázek 2: Systematika autobiografických žánrů na základě míry stylizace

Jak ukazuje naše schéma, v samotném srdci se nacházejí žánry, v nichž je míra stylizace nejmenší, tedy žánry věcné literatury, dokumentární – např. zápisky, poznámky, dopisy. Do dalšího okruhu řadíme žánry pomezí; žánry nacházející se na pomezí beletrie a věcné literatury. Z epistolárních žánrů sem patří např. umělecké listy, z memoárových žánrů memoáry (vzpomínky), v nichž zejména časový odstup způsobuje zkreslení, což

se následně projevuje v zachycení událostí využitím stylizace. Z konfesních žánrů např. deník, především spisovatelský deník, ve kterém opět důležitou roli sehrává stylizace.

Do posledního, třetího okruhu, patří autobiografické žánry s nejvyšší mírou stylizace, jde o žánry umělecké literatury mající autobiografickými rysy – např. autobiografické romány, novely nebo povídky. Jak můžeme vidět, hranice mezi nimi není stálá, právě naopak, může se měnit, proto jsme ji v schématu označili přerušovanou čarou. Do poslední kategorie, v níž se stylizace projevuje nejvíce, bychom mohli řadit také fiktivní deník literární postavy, vystupující častokrát jako žánr v žánru, například Pečorinův deník v románu M. J. Lermontova *Hrdina naší doby* (Герой нашего времени, 1840)⁵, deník Kruciferské z Gercenova románu *Kdo je vinen?* (Кто виноват?, 1846) nebo deník Tuberozova v románové kronice N. S. Leskova *Služebníci sborového chrámu* (Соборяне, 1872) a další.

Jaké místo zajímá v systematice autobiografických žánrů deník a jeho žánrový typ spisovatelský deník? Nejblíže ke středu se bude nacházet deník intimní, dokumentární, tedy deník, jenž původně nebyl určen k publikaci. Do střední části bychom umístili spisovatelský deník, typ deníku, který byl primárně určen k publikaci; nejdále od středu již upomínaný fiktivní deník.

Deník versus spisovatelský deník

Jelikož je deník primárně žánrem epiky, rozhodně nemusí být fixován jenom na epiku. Existuje osobitý typ deníku, tzv. poetický deník, který představuje cyklus básní, řadí se proto k lyrice.

Jak můžeme vidět v tabulce, v českém, slovenském a ruském prostředí se setkáváme s obdobnou tendencí: na označení žánrového typu spisovatelského deníku se využívají dva termíny, v češtině – *spisovatelský deník*, *deník spisovatele*; ve slovenštině – *spisovatelský denník*, *denník spisovateľa*; v ruštině – *писательский дневник*, *дневник писателя*. V polském prostředí se však používá jeden termín, konkrétně ekvivalent s neshodným přívlastkem – *dziennik pisarza*, jenž nejen v polštině, ale i v češtině, ve slovenštině a ruštině asociuje Dostojevského *Deníkem spisovatele*.⁶

V ruském prostředí se na vyjádření žánru a žánrového typu používá stejný termín *жанр*. Jak se termíny žánr a žánrový typ se prolínají, je vidět v monografii O. G. Jegerova *Дневники русских писателей XIX века*. Jeho vyjádření působí, jako by spisovatelský deník vyčleňoval jako svébytný žánr. Dodejme, že v ruském prostředí se neujal ani samotný ná-

5 Viz naše studie, v níž jsme srovnávali fiktivní deník v románu M. J. Lermontova *Hrdina naší doby* a novele J. Hrušovského *Muž s protézou: Fiktivní deníky „zbytečných lidí“ v díle M. J. Lermontova aj. Hrušovského*. In: POSPÍŠIL, Ivo – ZELENKA, Miloš (eds.): *Z dějin literární vědy: metody a přístupy II*. Brno: Tribun EU, 2016, s. 63–73.

6 Jelikož má termín deník spisovatele asociace s Dostojevského dílem *Deník spisovatele*, používáme termín spisovatelský deník.

zev pro literárněvědnou subdisciplínu, která se literárními žánry zabývá, namísto pojmu *генология*, se využívá pojem *теория жанров*, méně *жанрология*.⁷

Tabulka: Terminologické rozdíly

České prostředí	Slovenské prostředí	Polské prostředí	Ruské prostředí
rod – epika / lyrika	druh – epika / lyrika	rodzaj – epika / liryka	род – эпика / лирика
žánr (druh) – deník	žáner – denník	gatunek – dziennik	жанр – дневник
žánrový typ – deník spisovatele, spisovatelství, spisovatelství, spisovatelství	žánrová forma – deník spisovatele, spisovatelství, spisovatelství	podgatunek – dziennik pisarza	жанр – писательский дневник, дневник писателя

Specifikum spisovatelského deníku

Žánrový typ spisovatelského deníku má své charakteristické rysy. Za jeho dominantní rysy považujeme úzké propojení s osobností, ale především s tvorbou daného spisovatele, protože představuje jakoby jeho „tvůrčí dílnu“,⁸ s tím související stylizací a tzv. polymorfní rozpětí (termín I. Pospíšila).⁹ Z hlediska stylizace můžeme v spisovatelském deníku pozorovat její větší míru než například v intimním deníku, což samozřejmě odkazuje na intenci autora svůj deník později publikovat.

Již zmíněný Boris Bursov nazval **F. M. Dostojevského** autobiografickým spisovatelem.¹⁰ Jak jsme již nejednou konstatovali, Dostojevského bychom mohli označit za jednoho z nejautobiografičtějších spisovatelů, protože, i když vzpomínal nerad (jak uváděl – nerad psal listy, proslovy a vzpomínky, protože vzpomínání znamenalo pro něj to samé, co utrpení), je rozpětí autobiografických žánrů v jeho tvorbě velké. Jestli nahlédneme na jeho tvorbu, najdeme v ní deník (publikovaný nejdříve jako součást časopisu *Grazdanin*, pak vydávaný jako samostatné periodikum s názvem *Deník spisovatele*), poznámky k tvorbě, memoáry (již Dostojevskij integroval do *Deníku spisovatele*), obsáhlou korespondenci,¹¹ eseje (*Zimní zápisky o letních dojmech*), romány s autobiografickými rysy (*Ponížení a uražení*, *Zápisky z Mrtvého domu*, *Bratři Karamazovi* a další).

7 Srov. POSPÍŠIL, Ivo: *Literární genologie*. Brno: Masarykova univerzita, 2014.

8 V této souvislosti bychom chtěli poukázat na to, že Hana Bočková ve své studii nevymezuje typ spisovatelského deníku, ale deník pracovní a tzv. literární zápisník; tyto žánrové typy mají však k spisovatelskému deníku blízko. Srov. BOČKOVÁ, Hana: *K problematice deníku jako literárního žánru*. In: Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity, D 36–37, 1989–1990, s. 37–45.

9 Termíny polymorfní rozpětí jako vyjádření polygeneričnosti (vícežánrovosti) využívá I. Pospíšil v monografii *Rozpětí žánru*. Brno: Sprint-Print, 1992.

10 Srov. BURSOV, Boris: *Dostojevskij a jeho svět*. Praha: Odeon, 1978, s. 11.

11 Korespondence F. M. Dostojevského zahrnuje písemnou komunikaci s rodinnými příslušníky – druhou manželkou, Annu Grigorjevnu; starším bratrem Michaiem, mladším Andrejem, neteří Sofii Ivanovovou; s přáteli, mezi které patřili například doktor S. D. Janovskij, baron A. J. Wrangel, kritik A. N. Majkov, filozof a básník V. S. Solovjov a další; dále komunikaci se spisovateli, vydavateli, čtenáři, věřiteli a dalšími.

Z hlediska autorovy osobnosti se do *Deníku spisovatele* promítá ambivalentní vztah k V. G. Bělinskému, A. I. Gercenovi (*Lidé zašlých časů*), N. G. Černyševskému (*Něco málo o sobě*) nebo I. S. Turgeněvovi (*O výstavě*), najdeme apologii bratra Michaila (*Na obranu mrtvého*), vzpomínky na dětství i na káznici. Důkazem polymorfního rozpětí jsou fantastické povídky *Bobok*, *Krokodýl* a *Sen směšného člověka*, novela *Krotká*, literárněkritické statě (např. *Zkormoučená tvář*, *O novém dramatu*), fragmenty vzpomínek (např. *Lidé zašlých časů*) a další žánry, které Dostojevskij do svého *Deníku* vložil. Navíc velmi rád naznačoval, o čem bude psát, čemu se bude věnovat, například ve druhé části svého *Deníku* s názvem *Příští román*. *Znovu* „nahodilá rodina“ Dostojevskij píše, jak rád pozoruje děti, navíc případ vraždy měšťanky Perovové ho inspiroval k tomu, aby se vrátil k motivu nahodilé rodiny v dalším románu, doslova o „otcích a dětech“, ze všech společenských vrstev.¹² Obraz chlapce z části *Plody*, který se vyžíval v týraní zvířat, asociuje s obrazem Smerďakova z románu *Bratři Karamazovi*. V *Deníku* (*Don Carlos a sir Watkin*. *Znovu příznaky „počátku konce“*) nalezneme doslova citace z románu *Výrostek*. Snad nejlepším příkladem je část *Dvě sebevraždy*, v níž Dostojevskij upomíná smrt mladé švadleny Marie Borisovové, která skočila ze střechy s ikonou Bohorodičky v ruce, stala se pak prototypem hrdinky novely *Krotká*.

Další ruský spisovatel, polyfonií své tvorby srovnatelný s Dostojevským, **M. Bulgakov** ve svém deníku *Spod jarma*¹³ píše o těžkém osudu, zdravotních i finančních problémech, o neustálých potížích s cenzurou, dokonce uvádí, jak se jeho rukopisy záměrně ztrácely.¹⁴ Nejednou se zmiňuje o novele *Diaboliáda*, o *Zápisích na manželách*, až nakonec ztrácí naději, že by někdy mohly být publikovány a v deníku čteme: „*Zápisky na manželách jsou pohřbeny*.“¹⁵ V zahraničí přitom patřily díla Bulgakova mezi oblíbené, spisovatel byl často oslovován s nabídkami je přeložit. Na základě deníku se dovídáme další souvislosti s tvorbou spisovatele, například novela *Osudná vejce* měla podle Bulgakova zkažený konec, protože ji napsal ve spěchu.¹⁶ Román *Bílá garda* spisovatel věnoval své druhé manželce Ljubov Jevgenijevně Bělozerské, třetinu románu publikoval v almanachu *Rossija*, jehož redakce autorova přání zohlednila a v publikovaném textu jeho věnování manželce nakonec zůstalo.¹⁷

V případě Bulgakova jde o deník subjektivní, intimní; deník, který nebyl primárně určen pro čtenáře, proto se v něm projevuje menší míra stylizace. Z hlediska polymorfního rozpětí se ve srovnání s Dostojevského *Deníkem spisovatele* u Bulgakova setkáváme

12 Srov. DOSTOJEVSKIJ, F. M.: *Deník spisovatele I*. Praha: Odeon, 1977, s. 194.

13 Michail Bulgakov si svůj deník vedl od roku 1921, v průběhu domové prohlídky 7. 5. 1926 mu však byl zabaven. Spisovatel ho získal zpátky téměř po čtyřech letech, tehdy se za něj přimlouval i Maxim Gorkij. Tyto události na Bulgakova zapůsobily do takové míry, že v psaní svého deníku už nechtěl pokračovat, proto ho v roce 1933 svěřil své manželce Jeleně Sergejevně, která deník vedla až do smrti spisovatele v roce 1940. První část *Deníků Mistra a Markětky* s názvem *Pod jařmem* představuje fragmenty z deníku, který si psal Bulgakov, druhou část deníku *Román je nutné dokončit* napsala jeho třetí manželka Jelena Sergejevna.

14 Např. v redakci časopisu *Kopejka* se tímto způsobem ztratily jeho fejetony. Srov. BULGAKOV, Michail – BULGAKOVÁ, J. S.: *Deníky Mistra a Markětky*. Praha: Academia, 2013, s. 26.

15 Tamtéž, s. 34.

16 Tamtéž, s. 44.

17 Tamtéž, s. 54–55.

jen s náznaky žánrů integrovaných do textu deníku. Jde o krátké žánry, například glosy a poznámky svým charakterem blízké vtípu.

Uvedené příklady spisovatelských deníků dokazují propojení tohoto typu deníku s osobností a tvorbou spisovatele; zároveň však vidíme, jak může být autorský přístup v rámci jednoho žánrového typu rozdílný. Větší míra stylizace Dostojevského *Deník spisovatele* sblížuje s uměleckou literaturou, menší míra stylizace přítomna v deníku Bulgakova *Pod jařmem* umožňuje vnímat dílo jako dokument o těžkém osudu spisovatele ve dvacátých a třicátých letech minulého století.

Na závěr

V příspěvku věnovaném autobiografickým žánrům jsme se zaměřili na žánr deníku a jeho žánrový typ spisovatelský deník. Na základě míry stylizace jsme vytvořili systematiku autobiografických žánrů, přičemž jsme v ní definovali místo deníku a spisovatelského deníku, poukázali jsme na terminologické rozdíly ve slovanském prostředí. Hlavní znaky spisovatelského deníku – propojení s osobností a tvorbou spisovatele, stylizace a polymorfní rozpětí – jsme ukázali na příkladu deníku F. M. Dostojevského a M. Bulgakova.

Myslíme si, že tendence psaní a publikování deníků bude mít i v budoucnu stoupající tendenci; autobiografie, žánr deníku a jeho žánrový typ spisovatelský deník by si však větší pozornost vědců v českém prostředí určitě zasloužily.

Literatura

- BOČKOVÁ, Hana: *K problematice deníku jako literárního žánru*. In: Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské univerzity, D 36–37, 1989–1990, s. 37–45.
- BULGAKOV, Michail – BULGAKOVOVÁ, J. S.: *Deníky Mistra a Markétky*. Praha: Academia, 2013.
- BURSOV, Boris: *Dostojevskij a jeho svět*. Praha: Odeon, 1978.
- DOSTOJEVSKIJ, F. M.: *Deník spisovatele I*. Praha: Odeon, 1977.
- DOSTOJEVSKIJ, F. M.: *Deník spisovatele II*. Praha: Odeon, 1977.
- HLOUŠKOVÁ, Jana: *Erupce deníků a memoárů v posledním čtvrtstoletí*. Slavia 6, 1994, s. 299–307.
- PAUČOVÁ, Lenka: *Pisatel'skij dnevnik kak osobyj vid žanra dnevnika v kontekste ruskoy literatury*. In: Folia Litteraria Rossica 9. Klasyka rosyjska w przestrzeni kulturowej. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2016, s. 23–30.
- PAUČOVÁ, Lenka: *Fiktivní deníky „zbytečných lidí“ v díle M. J. Lermontova a J. Hrušovského*. In: POSPÍŠIL, Ivo – ZELENKA, Miloš (eds.): *Z dějin literární vědy: metody a přístupy II*. Brno: Tribun EU, 2016, s. 63–73.
- PAUČOVÁ, Lenka: *Žánr spisovatelského deníku u Michaila Bulgakova*. Slavica litteraria 18, 2015, č. 2, s. 159–167.
- PAVERA, Libor et al: *Žánrové metamorfózy v středoevropském kontextu*. Praha: Verbum, 2015.
- POSPÍŠIL, Ivo: *Literární genologie*. Brno: Masarykova univerzita, 2014.
- POSPÍŠIL, Ivo: *Rozpětí žánru*. Brno: Sprin-Print, 1992.

Lenka Paučová (Brno)

Na margo výzkumu žánru deníku ve slovanském prostředí

VOISINE-JECHOVÁ, Hana: *Proměny autobiografických žánrů. Mezi deníkem, esejem a narativní fikcí.*

In: PAVERA, Libor et al: *Žánrové metamorfózy v středoevropském kontextu.* Praha: Verbum, 2015, s. 28–41.

PaedDr. Lenka Paučová

Ústav slavistiky

Filozofická fakulta, Masarykova univerzita

Arna Nováka 1, 602 00 Brno, Česká republika

440234@mail.muni.cz

Katedra ruského jazyka a literatury

Pedagogická fakulta, Masarykova univerzita

Poříčí 9, 603 00 Brno, Česká republika

paucova@ped.muni.cz